

ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ ÜNLÜ UYUMLARINA DAİR

YARD. DOÇ. DR. YUSUF AVCI

Türk dilinin bir lehçesi olan Özbekçede de Türk dilindeki genel kuralların geçerli olması beklenirdi. Bugün Türkçeden başka bir dilde görülmeyen ünlü uyumları, Türkçenin Özbek lehçesi hariç, diğer bütün lehçelerin yazı dilleri için geçerlidir. Söz konusu Başkurt, Yakut, Kırgız lehçelerinde her iki ünlü uyumu da vardır. Türkmen Türkçesinin konuşma dilinde dudak benzeşmesine uyulur. “Azerî, Tatar, Kazak, Uygur lehçelerinin konuşma dillerinde görülen dudak benzeşmesi, dilcilik açısından yazı dilinde gerekli ilgiyi görmez... Günümüz Özbek yazı dilinde ünlü uyumları kuralı bozulmuştur.” diyen Şaabdurahmanov aynı eserde, Özbekçedeki ses uyumlarının yeterince araştırılmadığını da (Şaabdurahmanov 1980: 72) belirtmektedir. S.Çağatay’a göre, günümüzdeki Özbekçe araştırma ve dil bilgisi kitaplarında genel olarak “ahenk kaidesi”nin bulunmadığı ileri sürülür (Çağatay 1972: 41). Aslında Çağatay, bu kanaatin Özbekçenin tümüne ait olmadığını, bunun ST.Wurm, *Fundamentada*, Kuzey Özbekçesindeki “tam ahenk kaidesi”nin İran etkisinde kalan ağızlarda yarı yarıya bozulmuş olduğunun belirtildiğini ve kendisinin de bu tespiti doğru bulduğunu söyler. Çağatay sözlerini şöyle sürdürür: “*Vokal bozukluğu ve eski edebî dilden gelen Arapça ve Farsça kelime hazinesi dışında Özbekçe, Çağatay-Kıpçak dili üzerinde inkişaf etmiş olan umumî yazı dilinden ancak birkaç ek ve edatlarla ayrılır*” (Çağatay 1972: 72). Doğu Türkçesinde görülen ek uyumsuzluğu hakkında Kemal Eraslan, “Yabancı kelimelerde ortaya çıkan bu durum müstensihler tarafından zamanla Türkçe kelimelere de teşmil edilmiş olmalıdır. Türkçe kelimelere karışık ek getirilişine bakarak, onlarda da karışık telâffuzun mevcudiyetini düşünmek oldukça hatalı olur.” (Eraslan 1970) demekle aslında var olan ses uyumlarına işaret etmektedir. Bazı lehçelerde dudak benzeşmesi Türkiye Türkçesinden daha ileri noktalara varmışken Özbek Türkçesinin günümüzde ünlü uyumlarının dışında kalması doğal değildir. Bu konudaki en belirgin etkenin dil kuralları yerine, siyasî iradenin kararı ve yönlendirmeleri olduğu söylenebilir.

Özbekçedeki ses sisteminin aslını Özbekçenin dayandığı Çağataycada aramak gerekir. Bilindiği gibi Çağataycada ünsüzler konusunda farklı görüşler olmamasına karşılık, ünlüler konusunda farklı görüşler vardır. K.K.Yudahin, XV.-XIX. yüzyıllardaki eserlerde ünlü uyumu kurallarına uyulmadığını, yine günümüzde de kendini ünlü uyumlarının bozulmuşluğunu ve bu bozulmuşluğun şehir konuşmalarına yakın olduğunu ifade ederek bu dönemdeki eserlerde altı ünlü olduğunu söyler. Janos Eckmann'ın verdiği örneklerde Çağataycada ünlü uyumlarının kabul edildiğini görüyoruz: tökken, kesken, yatkan, baskan, dëmek, tilegü, algu, satguçı, bar êtgüçi, urguçı, aymak, dëmek, içmek (Eckmann 1962). Eckmann, "Türkçe isimlerde yuvarlaklaşma yoktur. Dil uyumu Türkçe kelimelerde oldukça sağlamdır." (Çev: Akalın 1979: 287) demektedir. Başka bir yazısında Eckmann, Çağatayca hakkında maddeler hâlinde bilgi verirken Türkçede yerleşmiş olan ses uyumlarının Çağataycada da var olduğunu örneklerle açıklar (Eckmann 1958). Şçerbak, Borovkov, Rüstamov, Doniyarov, Şükürov gibi âlimler Nevâî döneminde, ses uyumlarının varlığını kabul etmektedir. Ancak bu dönemdeki ünlülerin sesleri ve sayısında her birinin ayrı görüşü vardır (Şükürov 1992).

Borovkov :	a, e, ê, i, o, u, ü
Şçerbak :	a, ê, ı, i, o, ö, u, ü
Rüstamov :	a, ā, ê, i, î, o, ö, u, ü
Doniyarov :	a, (ā), e, ê, (ı), i (i:), o, ö, u, ü
Şükürov :	a, e, ê, ı, i, o, ö, u, ü

Görüldüğü gibi bu âlimlerin birleştikleri ortak nokta büyük ünlü uyumunu ortaya çıkaran kalın ve ince ünlülerle; küçük ünlü uyumunda etkili olan yuvarlak ünlülerin benzer olmasıdır. Farklılıklar ünlü uyumlarını etkilemeyen değişik fonetik değerdeki "e" ve "a"lardadır.

Günümüz Özbek Türkçesinde ünlüler a, e, ê, i, (ı), (ö), o, u, (ü) olarak gösterilir. Ancak bu harflerden yazıda yer almayanlar parantez içinde verildiği gibi çeviri alfabesi (transkripsiyon)'nde de yer alırlar (Şaabdurahmanov 1980: 54). Parantez içinde gösterilen ünlülere yazıda yer verilmediği için, yazıda ses uyumlarından bahsetmek mümkün değildir. Özbek yazı dilinin fonetik temeli olarak

Taşkent ağzı seçilir. Taşkent ağzı, Karşı, Buhara ve Semerkant gibi Farsçanın etkisinin en fazla görüldüğü şehir ağızlarından biridir. Farsçanın etkisiyle bu ağızların ünlülerinde azalmalar (dokuz ünlü yerine altı ünlü) görülür. Ünlülerin azalması ünlü uyumlarının bozulmasına sebep olur. Bunun sonucunda ince ve kalın ünlüler arasında (a>e; ı>i; o>ö; u>ü) değişmeler ortaya çıkar (Cirtautas 1976). Buna karşılık Fergana vadisinin şehirlerinde (Fergana, Margilan, Hokant, Nemengan, Andican) karluk ağızları, Oğuz ve Özbeklerin köy ağızları gibidir. Fergana vadisinde yaşayanlar günümüzde bile şehir dışında otururlar ve Farsçanın çok az etkisinde kalmışlardır.

19. yüzyılın sonlarında devrin Furkat, Mukîmî, Zevkî, Hudayâr, Zarî gibi yazarları Çağatay döneminin dil ve edebiyat geleneğinden yavaşça ayrılmaya başlarlar. Bunlar Farsça ve Arapça bilenler için değil, herkesin anlayabileceği yazılı bir edebiyatın gerekliliğine inanırlar. Önce Orta Asya sözlü geleneğine bağlı şiirlerini dombıra ve kopuz eşliğinde söyleyen âşıklara yönelirler. Bu şahsiyetlerin eserleri Çağatay Türkçesi devrinin kapandığı ve yeni Özbek edebî dilinin oluşmaya başladığını gösteren işaretleri taşırlar (Cirtautas 1976).

Bu dönemin 1917'den önceki ve sonraki yazar ve aydınları, yeni edebî dilin ya tamamen konuşulan Özbekçeye dayanması ya da mümkün olduğu kadar Özbekçeye yakın bir şekilde gelişmesi şeklinde ortaya çıkan iki görüşten birini seçmek zorunda kalmışlardı. Her iki görüş için de aynı zorluk söz konusudur: Hangi yörenin Özbekçesi bu gayeye hizmet etmeliydi? Pek çok Özbek ağzı vardır. Bugünkü Özbekistan ağızlarının haritası, Orta Asya Türk lehçelerinin küçük bir versiyonuna benzer (Cirtautas 1976). 1920'li yıllarda Özbek yazı diline yön verenlerden Fitrat, Özbek Türkçesindeki ses uyumunun varlığını kabul ederek şöyle demektedir: *“Türk dilinin bütün kollarında var olan kalınlık incelik uyumu, Özbek Türkçesi için de geçerli olup ikiye ayrılır. Bu uyum eski yazma eserlerde olduğu gibi kırsal bölgelerde yaşayanlar arasında da oldukça yaygın bir kuraldır. Ancak Fars edebiyatı ve medrese tecvidinin etkisiyle konuşma dili şehirlerde bozulduğu için Özbek Türkçesinde kalınlık ve incelik uyumu yoktur demek doğru değildir”* (Fitrat 1930b: 7).

1921'lerde ünlülerin sayısının dokuz veya altı olması konusunda tartışmalar, toplantılar yapılırken gizliden Arap harflerini modernleştirme (Cir-

tautas 1976) çalışmaları yürütülür. Yeni açılan Sovyet okullarındaki öğrenimi kolaylaştırmak için 1923'te altı ünlülü düzeltilmiş Arap alfabesi ortaya konulur. 1926 yılında Bakü'deki I. Türkoloji Kongresinde Lâtin alfabesi kabul edilir. Bu alfabenin altı veya dokuz ünlülü olması tartışmaları yeniden başlar. Sonunda Mayıs 1929'da Semerkant'ta toplanan bir kongrede genel olarak Türk dilinin ünlü uyumunu sağlayan dokuz ünlü kabul edilir.

Bu gayrete rağmen bu edebî dil uzun ömürlü olmaz. 1934'te "alfabede reform" adıyla ünlülerin sayısı beşe (a, è, i, o, u) indirildiği için ünlü uyumlarının gösterilmesi imkânsız olur.

Fitrat, Özbek Türkçesinin yazı dilinde a, e, è, ı, i, o, ö, u, ü şeklinde dokuz ünlünün varlığını kabul eder (Fitrat 1930b). Eserlerinde ünlü uyumlarına uyar(*). Devrin Lâtin harfli metinlerinde bu uyumları açıkça görmek mümkündür:

a) Kelime kök ve gövdelerindeki ses uyumları: kirgizmek (N.14), koşumça (N.3), okurluk (S.18), körerlik (S.18), oturluk (S.18), yazarlık (S.18), okuğan (S.17), ketken (S.17), kelgen (S.17), taşkan (S.17), yahşıgına (S.16), kettegine (S.16), azgın (S.16), keskin (S.16), kızgın (S.16), ölmegür (S.16), ötkür (S.16), toymagur (S.16), bilimsiz (S.15), atsız (S.15), edepsiz (S.15), boyavsız (S.15), tışkı (S.15), kışkı (S.15), Rüşçe (N.18), Tatarça (N.18), kitapça (S.14), yılğaça (S.4), yüzçe (S.4), miñlerçe (S.4), kelinçe (S.14), kelincek (S.14), külgü (S.13), yazgu (S.13), tilev (S.13), saylav (S.13), terim (S.13), saçım (S.13), okuş (S.13), yazış (S.13), biliş (S.13), bilmeslik (S.13), yazmaslık (S.13), oyunçak (S.12), pıçak (S.12), belençek (S.12), orak (S.12), elek (S.12), emzek (S.12), açgıç (S.12), uçgıç (S.12), süzgiç (S.12), çalgı (S.12), sipirgi (S.12), kelmek (S.13), kaçmak (N.17), görünmek (S.37), küçlemek (S.38), kelişmegensiz (S.35),

(*) Fitrat, konuşma dilinde ünsüz uyumunun varlığından bahsetmektedir. Kelime sonlarındaki ç, k, p, s, ş, t harflerinden sonra sert ünsüzlerin geldiğini, fakat bunların yazıda gösterilmediğini (N.11) söyler. Bu ifadesine rağmen metinlerin birçok yerinde "t-d" ayrımını yapar. Bir kural olan bu ayrıma Fitrat ve o devirdeki bazı şairlerin uyduğunu görüyoruz: Tüzüşte (N.3), açtır (S.35), çekirtme (S.35), okutur (S.35), yaşattır (S.35), bezettir (S.35), körsettir (S.35), sağıstılar (H), çıktı (M), okuştı (M), gurbette (F), ketti (M), yazdır (S.35), bildir (S.35), sindir (S.35), kandır (S.35), mindir (S.35).

yazışmaymış (S.35), kutulmay (F), tüşürgen (K.15), tökülgenler (K.19), kallıkrak (N.13), köprek (S.12), tetikrek (K.10), yaşıları (M), mingbaşılık (M), körmek (F), Mecnûnluk (Za.).

b) Günümüzde Kiril harfli metinlerde gösterilmeyen ve tek şekilli kabul edilen eklerin Lâtin harfli metinlerde ses uyumuna girerek tek şekilli olmadığı görülür: toğrisıda (N.2), ornıda (N.13), çağıda (Z), geplerde (N.17), şeklide (N.16), undan (N.17), köprükden (K.22), birden (N.17), ölükke (K.26), süfetke (N.18), hükümetke (H), yazarga (N.17), atga (N.17), körürge (N.16), yüzige (K.10), üyingge (Z), başğa (M), başğa (F), elige (F), vatanmng (F), ölüknîñ (K.10), işniñ (N.17), oynîñ (N.8), oylarnîñ (N.14), kuşniñ (N.8), çumçukni (N.10), oynı (N.8), okni (H), birgelikni (N.16), kökni (N.14), palavnı (N.14), kitapnı (N.17), korkısıdan (K.27), koşumçası (N.8), belgisi (N.16), birisi (M), duşmannı (H), esbâbını (H), yazganı (N.17), körgeni (N.17), okudım (N.17), aldı (F), saldı (M), gepirdim (N.17), şunday (K.27), munday (K.10), bütünley (N.2).

c) Yazı dilinde “-ki” ekinin de ses uyumuna girdiği görülür: kolnızdağı (N.2), keçegi (S.15), yukarıdağı (N.5), kısımdağı (ET.7), burungı (S.15), burungı (Z), sendegi (H).

Fıtrat, Arap harfli metinlerde kalınlık-incelik ayırımında kalın ve ince ünlülerin yanında “k, h, ğ” gibi kalın ve “k, g” gibi ince ünsüzlerin de belirleyici olduğunu örneklerle açıklar. Arap harfli yazılışlarda inceliği ve kalınlığı belli olmayan “sın, min” gibi kelimelerin incelik kalınlık ayırımı kendi kendilerinden sonra getirilen eklerin yardımıyla yapılmaktadır: “minek, minmek, sınık, sınmak” (Fıtrat 1930b).

Fıtrat’a göre, Özbek Türkçesine dışarıdan giren sözlerin büyük bir kısmı ünlü uyumuna girmiştir: Erep (S.3), kadalari (N.1), maydanga (N.2), sabit (N.2), müellimligi (N.2), meşhür (N.2), ihtimal (N.2), davam (N.2), melümet (N.3), meçbüri (N.8), saddaça (N.4), hereket (N.8), nezeriye (N.8), lekin (N.8), misal (N.9), tesnif (ET.3), kebilevî (ET.3), cavap (K.10), imlâ (S.3), vakıt (S.4), latınçılık (S.4), cazıba (N.13), ifada (N.29), şarılar (N.5), habar (İK), kabul (İK), kalam (İK), makala (İK). Yabancı asıllı bir kısım kelime ise; diyânet (İK), pervâne (İK), belâ (İK), lâle (İK) gibi ünlü uyumuna girmemiştir. Fıtrat, “Bunları

ünlü uyumuna tâbi tutabilseydik iyi olurdu.” (Fıtrat 1927b) diyerek imlâ birliği için uyum dışı örneklerin sayısını azaltmanın önemi üzerinde durur.

Fıtrat, büyük ünlü uyumundan sonra ikinci meselenin dudak benzeşmesi olduğunu dile getirir. Dudak benzeşmesini yuvarlak ünlülü bir hecenin (o, ö, u, ü) kendisinden sonra gelen heceleri kendisine tâbi etmesidir (otun, orun, tütün, bütün), şeklinde açıkladıktan sonra, bu meselenin resmî ve gayrî resmî meclislerde tartışıldığını belirtir. Ağustos (1925 olabilir) konferansında bu uyumun köklerde gösterilmesine, eklerde ise, gösterilmemesine karar verildiğini söyler. Fıtrat, bu kararın yanlışlığını belirterek bolup, yöriip kelimelerini bolup, yürüp şeklinde yazmanın soğukluğu sezilmektedir, der. Bu karara eserlerinde uymaya çalışır: tüzülgen (N.9), toldurguçı (N.10), togru (N.2), tecribe (N.2), koyulgan (N.2), körüledir (N.3), turuş (N.3), koyuış (N.3), tüzükrek (N.13), uzun (K.9), körünip (K.10), tükül- (K.11), oğulları (K.16), koyuş (K.8), buyurın (K.18), korkutdı (K.20), koşulıp (K.20), tüşünip (K.27), ölgünçe (K.32), boğulıp (K.32), koşuk (S.4), bulut (S.10), ottuz (S.18), külgü (S.13), okuş (S.13), yügür-gen (K.10). Fıtrat, “ ‘ölmüş, öldürülmüşmü’ kelimesini ve ‘nñ, nı’ları dudak benzeşmesine tâbi tutduk, ‘bunu, unuñ, unuñ kutusu’ diyerek kabul ettik.” (Fıtrat 1927b) demek suretiyle aslında çekim eklerinde de var olan dudak benzeşmesine birkaç örnek verir. Metinlerde bu görüşünü uyguladığını gösteren örneklerle rastlamıyoruz. Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi aslında Özbek Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu ile dudak benzeşmesinin varlığı görülür.

Günümüz Özbek Türkçesinde ünlü uyumları yazı dilinde ve bazı şhir ağızlarında bozulmuş olmasına rağmen ağızların pek çoğunda ve konuşma dilinde çoğunlukla her iki ünlü uyumu korunarak varlığını sürdürür (Şaabdurahmanov 1980: 72), (Ercilasun 1991: 1074).

Genellikle geçiş dönemlerinde görülen bu türden tereddütlü yaklaşımlar, yeni kurulmakta olan yazı dili için doğal karşılanmalıdır. Yine bu çelişkili tutumlarda öne çıkan esas sebeplerin bilimden ziyade, politik sebepler, alfabe yetersizliği gibi başka etkenlere dayanması bir yazı dili için pek doğru olmasa gerek. Çağatayca döneminde varlığı bilinen ve en azından 1920’li, 1930’lu yıllarda bozulmadığı kabul edilerek yazıda gösterilmiş olan ses uyumlarının tekrar uygulanması sağlanmalıdır. Günümüzde yine bir çeşit geçiş dönemi

yaşayan Özbek Türkçesinde de Türk dilinin genel bir kuralı olan ses uyumlarına uyulacak şekilde imlâsının yeniden gözden geçirilmesi gerekir.

KAYNAKLAR

Mehmet AKALIN,

1979, *Târîhî Türk Şiveleri*, Ankara.

Ilse Laude-CIRTAUTAS,

1976, Son Elli Yılda Edebî Özbekçenin Gelişmesi Üzerine, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara, s.77.

Saadet ÇAĞATAY,

1972, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler, Ankara.

Janos ECKMANN,

1958, Çağatay Dili Hakkında Notlar, *Belleten*, Ankara.

1962, Çağataycada İsim-Fiiller, *Belleten*, Ankara.

1963, Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920), *Belleten*, Ankara.

Kemal ERARSLAN,

1970, Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dâir, *İst.Ün.Ed.Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVIII, İstanbul.

Ahmet B.ERCİLASUN (Komisyon Başkanı)

1991, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara.

Abdurahim FITRAT,

1927a, *En Eski Türk Edebiyatı Numuneleri*, Taşkent.

1927b, *İmlâ Kenfirinsiyesi Münâsebeti Bilen, Meârif ve Okutğuçı*, No:3 Taşkent.

1930a, *Nehv* 4. Baskı (Lâtin harfli) Taşkent.

1930b, *Serf* 6.Baskı (Lâtin harfli) Taşkent.

1936, *Kıyamet* (Lâtin harfli) Taşkent.

Ş.ŞAABDURAHMANOV, M.ASKEROVA, A.HACIEV, İ.RESULOV, H.DANIYEROV,

1980, *Hazirgi Özbek Edebî Tili*, Taşkent.

Şemsüddin ŞÜKÜROV,

1992, Eski Özbek Tili Ünlüleri, *Özbek Tili ve Edebiyatı*, S.3, Taşkent, s.22-25.

KISALTMALAR

K : Kıyamet

H : Hudayâr

S : Serf

İK : İmlâ Kenfirinsiyesi Münâsebeti Bilen

ET : En Eski Türk Edebiyatı Numuneleri

N : Nehv

M : Mukîmî

Z : Zevkî

Za : Zarî

F : Furkat (Bu ve sonraki örnekler "Eckmann 1963"ten alınmıştır.)